

Português	MIRAÑA	BORA	MUINANE	MIRANHA OIRÁ-AÇU-TAPUYA
1. cabeça	níik ^w au [zaparo] / í?- ník ^w au, úmí-k ^h o [karib] <i>testa</i>	níik ^w au, ?úmí? <i>rosto</i> , ?úmi-k ^h o <i>testa</i> , k ^h ik ^h úxjepa <i>cérebro</i>	nígaí, íme <i>rosto</i> , -ku <i>testa</i> , kíkíixeba <i>cérebro</i>	-núqua-ko, -iimi <i>testa</i>
2. cabelo	níik ^w a-k ^h o, í?hí-neé <i>pelo</i> , úhk ^h a?a <i>barba</i>	níik ^w a-k ^h o, í?xi-ne <i>pelo/pena</i> , úxk ^h a?e <i>barba</i>	-xec-ne <i>cabelo/pelo/pena</i> , xíkkó?ai <i>barba</i>	tha-hünnä, abúqua <i>pena</i>
3. orelha	núúúmí?o [zaparo, T-G]	núúú-mí?o / núúú?exu / núxúú-	níxi-mee?u, nó?oxi <i>ouvido</i>	---
4. olho	át?uúú / í-át?uúú [T-G]	-?át?uúú	áádzi-i	-ungtschü-öh
5. nariz	t ^h úhuu-?o [witoto, T-G]	t ^h úhuu-?o / t ^h úúú-?exu	táxi-?u	-thüghö-hó
6. boca	í?-huúú [witoto], (h)uni <i>saliva</i>	í?-x ^l uúú, uni <i>saliva</i>	í?i-xí, xii-re <i>saliva</i>	ma-ghüö
7. dente	í?-k ^w á-hí [zaparo]	í?-k ^w á-xí / í?-k ^w á-n ^l éé	íi-gai / ágapo	ma-ghü-nieng
8. língua	níhí?a [witoto, zaparo]	níxi-k ^w a	néxe-ba	ma-ghquái
9. unha	mí?o	-mí?o	-mée?u	(-go)-möhe
10. pé	t ^h ú?aa, í-hk ^h úpa / t ^h íht ^h o <i>coxa</i> , t ^h áhk ^h í <i>perna</i>	-xt ^h ú?aa, -xk ^h úpaá <i>coxa</i> , -t ^h áxk ^h í <i>perna</i>	tí?ai, (i-)dí [witoto] <i>coxa</i> , xúúnu-ga / táki-ji <i>perna</i>	-gthöwa, -gkúba / - thächä <i>coxa</i> , -thagkü <i>perna</i>
11. joelho	mí?mok ^h o / ímí?mok ^h o	-mí?mo-k ^h o	mému-ba	-mümökó
12. mão	óhts ^h í / í?-óhts ^h í [zaparo]	-?óxts ^h í	úse	ma-ugtzi
13. braço	néhuw ^w a, í?óts ^h íh-k ^h éji, í?núk ^w aa <i>asa</i>	-néxu-k ^w a, k ^w áxk ^h aa / k ^w áxjaáú [zaparo] <i>ramo</i> , núk ^w aa <i>asa</i> , úxípa <i>ombro</i>	nókki(-gai), áafe <i>ramo</i> , xíxe-ku <i>asa</i> , xíxe-bai <i>ombro</i>	tha-üghü-quá, tha- üghüba <i>ombro</i>
14. barriga	í?páú, ípu-k ^w a [witoto, T-G] <i>tripa</i>	í?-páú / (má)-áámí?o, name [witoto] <i>fezes</i>	íi-ba, xéebi, nááβono <i>tripa</i> , námo <i>fezes</i>	mä-ghböhü
15. pescoço	k ^h étehuuk ^h o / íhkheé	-k ^h éx-t ^h ú?i / -k ^h é- p ^h áaxí, me?tó-u <i>garganta</i>	kó-dáá?e, kó-xíi?u / í- ko <i>garganta</i>	-ghcüháe, tha-ughzü
16. peito	p ^h íuhí / íhp ^h íuhí [T-G]	-xp ^h íu-xí / -me?tjék ^w a-xí / - míxk ^h o?o / -k ^w anána-xí / - k ^w anáno?k ^h o-xí / - p ^h íurúúúúú-xí	féejí-xe / xéebi-ga- mée?u	tha-gpütthehü
17. seio	múhp ^h áne, í-múhp ^h áne	-múxp ^h án ^l e	mí?apao	-möghbánje
18. coração	ípuúú	-ípuúú	kí?dí / xéebi	---
19. fígado	í-?k ^w á-neé [witoto]	í-?k ^w á-neé	í-ga(-no)	---
20. osso	páhk ^h uúú / í?-páhk ^h uúú	páxk ^h uúú	bákkí	me-bagcöö
21. sangue	t ^h uúú / íh-t ^h uúú [witoto]	t ^h ú-xp ^h ak ^h o, páxk ^h emóó?o <i>veia</i>	tí-xó?o	ma-chthü
22. carne	t ^h é?eek ^h o	(?)éék ^h oó, toó	úúku, dúú-xo?o	m-aáguu
23. pele	mí?e / í?mí?e	mí?eé	mée?e	pairéra [L.Geral]
24. flor	k ^w ahk ^h o	k ^w axk ^h o	déeka	i-guághco
25. folha	ína-?áámi [zaparo]	-?áámi, -xúúú?oó, míuumu	áame	üná-amüh-ni
26. semente	páhts ^h o-t ^h a, iméhu <i>fruta</i>	paxts ^h o-k ^w a, p ^h an ^l é-βa- u, tjéene / im ^l éxú / neéβa <i>fruta</i>	basú-ta, nóóβa-ta / óbáxákímaxe / -ba <i>fruta</i>	imágue <i>fruta</i>
27. ovo	íi?úúú [witoto]	íi?júúú(tú)	íi?i	---
28. cauda	pók ^w aa / íi-pók ^w a	pók ^w aa / t ^h úph ^h aa / k ^w ak ^w ááβ ^l e	íibu?u	---
29. gordura	túúúrúpaá	túúúrúpa	díiriba	ibiuthägçühmä
30. nome	meme [witoto]	meme	mómo	---
31. homem	k ^w ahp ^h i, -p ^h i, áhjuúú / t ^h ahí <i>esposo</i>	k ^w ax-p ^h i / -p ^h i, t ^h axí / áx ^l uúú <i>esposo</i>	gái-φi, -φi, átt ^l axe / táxe / així <i>esposo</i>	guagbi
32. mulher	k ^w a-tje, mék ^w a / t ^h aápa <i>esposa</i>	k ^w a-tje, t ^h aápa / mek ^w a <i>esposa</i>	gái-go, táaba / mógai <i>esposa</i>	póö
33. pessoa	míamúnaá	míamúnaa / múnaa	-mínaa, ápi-mínaa <i>branco</i> [<api- <i>escopeta</i>], xúumaβa <i>carihona</i>	minana, uamübé <i>inimigo</i>
34. pai	tj?íi, k ^h ááni	k ^h ááni, tj?íi-jo	kááni, gí?í!	tschii
35. mãe	k ^w a?a, ts ^h íhuu [T-G]	k ^w a?á-ro, ts ^h íxú	sééxi, gá?á!	guaniú
36. peixe	amóópe	amóópe	táaβa	---

Português	MIRAÑA	BORA	MUINANE	MIRANHA OIRÁ-AÇU-TAPUYA
37. pássaro	íʔmík ^w a	k ^h oomí-k ^h o, tʰeʔréu	xóói [=animal de criação]	mamúã
38. piolho	k ^w áániʔo	k ^w ááni-ʔjo, k ^w aʔtʰjéxi	gáapi-ʔu	---
39. árvore	úme-ʔe [witoto, T-G]	úme-ʔe / -ʔe, -k ^h o pau, p ^h a-ʔe tronco	ímo-ʔo / -ʔo, ímeeʔ-i pau, kútúuki tronco	ümáaua
40. sol	nuʔpa, k ^h oóhi dia, níhk ^h ehi céu	nuʔpa, k ^h oóxi dia, p ^h eé-t ^h e / ts ^h its ^h i luz, níxk ^h e-xi / íébeʔóók ^w a céu	(kúuxe-o) níʔi-ba, kúuxe dia, sésé- luz, níke-xe céu	nöchbá, guighbíne / güühbé dia (?), nichgehö céu
41. lua	nuʔpa, mík ^h úrik ^w a estrela	nuʔpa p ^h éxk ^h ó-exp ^h i, mík ^h úru(-k ^w a) estrela	(fúkkuo) níʔi-ba, méékiri-gai estrela	nöghba, mühckürü- quá estrela
42. água	nú-hp ^h ak ^h o, -hphájk ^h o líquido	nú-xp ^h ak ^h o, -xp ^h ak ^h o líquido	ní-fáiʔu, -faiʔu líquido	nöghböghcó
43. rio	moóa [zaparo, yagua], t ^h eé- ʔi [witoto] riacho, úneuw lago	moóa, t ^h eé-ʔi riacho, úneuw / k ^h aap ^h áʔo lago	múuai, téé-ʔi riacho, káási / xikóoba lago	múa
44. chuva	níihapa	níix ^l a-pa, atʃe	níixa-ba, áigono chover	níhaba
45. vento	k ^h íihapa	k ^h íix ^l e-pa, ióxk ^h o / βoβóxk ^h o brisa	gíbúʔu-ba, kíxe-ba	goghö
46. floresta	páhuuú	páxuuú	báxi	bachani
47. casa	haá, núúúhu-k ^w a tambo, k ^h óomi maloca	xaá / -xa, núúúxu-k ^w a tambo, k ^h óomi / pááe-xa maloca	íixa / -xa, níxe-ga tambo, kúumi maloca	mö-päckü maloca
48. pedra	néék ^w ajpa	néék ^w a-juw	gíisi-ba, xíi-nigaiji-ʔai	---
49. areia	nék ^w ajúúúʔa	nék ^w a-juúúú-ʔa	xíi-nigaiji-ʔai	---
50. terra	íjnu-hi [witoto]	íin ^l u-xi, k ^h aʔma / nuw ^h áxk ^h i barro	xíini-(xe), káʔamága / nífáki-ba barro	ihnjèhoh
51. fogo	k ^h úúúhu-k ^w a	k ^h úúúxu-k ^w a	kíxi-gai / kusíbai	cöhge-quöh
52. fumaça	ohp ^h a fumaça, nuvem	oxts ^h o [arawak] fumaça, nuvem	aimúu-fai fumaça/nuvem	---
53. cinzas	pátʃíihw, k ^h úúúhú-k ^w a- juw carvão	pá-tʃíi-x ^l u, k ^h úúúxú- k ^w a-juw carvão	bai-gíixi / -gíixi, kíxi- gai-ku carvão	---
54. lenha	k ^h óo [T-G: floresta]	k ^h óoʔ, k ^h óo-k ^w a	kúu-xó-ʔo	---
55. caminho	húúúβa [karib]	xuuúβa, utʃéixit ^h o	xíi-ʔai	---
56. montanha	néék ^w ajpa k ^h ááméepa, t ^h eéʔ-pauw, t ^h e-k ^w ahuw	k ^h áme-k ^w áxuw, -k ^w axuw, - páuw(ú)	báai, gáxi	tá-quaha
57. noite	p ^h ehk ^h o	p ^h exk ^h o	fúku, musiβe- escuro	bachgo
58. quente	ajkook ^h ó-ne [T-G]	atʃóók ^h ó, p ^h iʔmi esquentar-se	áigúu-no, féeme- esquentar-se, fóómoβa- morno, túga- suar	---
59. frio	ts ^h úúúk ^h o-ne	ts ^h uwúúk ^h o, táíʔk ^h óo	síiku	---
60. novo	péʔne	péʔne	bóʔo-no / bo-	---
61. seco	táárine	táári-ne, p ^h aák ^h uw, áaraβé, íxt ^h o, tʃ ^h éme	fííga-ʔo, náka-	---
62. cheio	k ^w áʔp ^h e-ne	k ^w aʔp ^h e, ts ^h ane	gáʔáfo-no, gaʔt ^l úu-	---
63. bom	ímipe	imí, imiá	ími, óβósi	mihra
64. pesado	p ^h átuwuk ^h uw-ne [T-G]	p ^h átuwuk ^h uw-ne, aámu, eéβe	bóki-no	---
65. grande	mit ^h ane, múhuúúne, tʃír ^l aáne, k ^h áámene comprido, mít ^h ane muito, p ^h a-neére tudo	mit ^h a, tʃíja, k ^h émú, - k ^h opa aumentativo, k ^h ááme comprido/alto, k ^h oíí-né largo, ts ^h iʔu-tʃe longe, iʔnáʔo muito, p ^h a-neé / p ^h a-meé tudo	gír ^l áa, kééfi, tʃigaba, kooji, sigiraa, mít ^l a poderoso, káámo comprido/alto, káréku largo, téʔesi longe, fííβa muito, fá- / párl ^l i tudo	kámö-hmbä, muguhúbe, ariábagwö largo, moghö-hme muito, pörö tudo
66. molhado	púúúβé-ne, áoβé-ne	p ^h íp ^h á, muríí-β ^l e, maxáá-βe, reʔre, uuúru	féé-fa-ʔo, máá-ʔo / mat ^l e- / maisuta	---
67. branco	ts ^h its ^h íi-ne	ts ^h its ^h íi-ne	séséé-ne	thitzi-bóba
68. preto	piírl ^l aβáne, k ^h úúúβene	k ^h úúúβe-ne, páxt ^h uw-ne	kíβo-no	piriba-mba / pihra- bóba

Português	MIRAÑA	BORA	MUINANE	MIRANHA OIRÁ-AÇU-TAPUYA
69.vermelho	t ^h úxph ^h a-ne, t ^h ihk ^h a-ne / t ^h ít ^h t ^h íá-ne <i>amarelo</i>	t ^h úxph ^h a-n ^h e, t ^h i-xk ^h á <i>amarelo</i>	típhai, gí-giβa-no <i>amarelo</i>	thánückwai, ickönä- hgoa <i>amarelo</i>
70. beber	ato [yagua & arawak (resígaro)], noʔk ^w a / ñʔá <i>chupar</i>	ato, -túuk ^h u <i>engolir</i> , ixt ^h o <i>dar de beber</i> , n ^h oʔ-/ íʔa / p ^h ʔxa / ts ^h íʔi <i>chupar</i>	adu, múgini-ʔi [witoto- nipode] <i>chupar</i>	m-ahtii-ne
71. comer	máht ^h o, t ^h éene [witoto] c. <i>frutas</i>	máxt ^h o, toó c. <i>carne</i> , t ^h éene c. <i>frutas</i> , t ^h éʔto c. <i>junto</i>	mattjú, dúú-ʔi c. <i>carne</i> , géene-ʔi c. <i>frutas</i>	-magtschü-na
72. morder	íʔto	íʔto, tikúxk ^h u, tenóxk ^h o, tít ^h éʔxúuk ^h u	éedu-ʔi	---
73. ver	íht ^h é	axthjúumi, íht ^h e, túuxuú, uúxe	att ^h ime-ʔi, méeki-ʔi <i>olhar</i>	ma-ihtau-na
74. ouvir	t ^h éepo	t ^h éepo, t ^h in ^h émuuú- núʔéxuú, βiáá-βe	gúúbu-ʔi	me-tschábö-na
75. saber	k ^w aahák ^h u [witoto: ouvir, T-G]	k ^w aaxák ^h u, p ^h iíβ ^h ét ^h e	gááxa-ʔi	---
76. dormir	k ^h uk ^w a	k ^h uk ^w a, t ^h ukwa <i>sonhar</i>	kíga-ʔi, tíga- <i>sonhar</i>	---
77. morrer	tsihi-βe	tsixí-βe, t ^h eme, aap ^h a-t ^h e, k ^h án ^h ájáííβeín ^h u, imóxí-βe, k ^w ájééé-βe, ámot ^h áá-βe	gíxé-βe-ʔi, t ^h éeme-	me-tschéme-na
78. matar	tsihí-βé-ts ^h o, t ^h iiʔánu, k ^w at ^h ot ^h óhk ^h o / k ^w ap ^h oáhk ^h o / aámu <i>bater</i>	tsixí-βé-ts ^h o, t ^h iiʔjanu, tót ^h oʔk ^h áo, ít ^h áájo / k ^w ap ^h aáxk ^h o / k ^w ats ^h uʔk ^h áo / k ^h át ^h é ^h éʔxúuk ^h o / eʔnénu <i>bater</i>	gíxé-βe-su-, gáikkáau, gaisiraiki, idzáju-ʔi / gáβíríku-ʔi <i>bater</i>	gupuaghün-na
79. andar, ir	ut ^h je, p ^h éé <i>ir</i>	ut ^h je / rix ^h á-xk ^h o, p ^h éé / - t ^h e <i>ir</i> , ts ^h ax-t ^h je <i>levar</i>	íge-ʔi, phééʔi / -fó / -tó <i>ir</i> , sát ^h e- <i>levar</i>	---
80. vir	ts ^h áá	ts ^h áá / -βa, -ts ^h iβa <i>trazer</i> , oómi / -xe <i>voltar</i>	sáá-ʔi / -βa, síβa- <i>trazer</i> , uumi / -xé <i>voltar</i>	---
81. dar	ahk ^h u	axk ^h u, eʔnénu, éxexk ^h át ^h jo	áki-ʔi	---
82. dizer	neé [yagua, T-G]	neé, iʔx ^h ú-βa <i>falar</i> , uupát ^h je <i>contar</i>	néé-ʔi, iimaa <i>palavra</i> , xííbege- <i>contar</i>	---
83. queimar	aii-βe	áiiβ ^h e, an ^h u, ax ^h t ^h e, k ^h át ^h uʔk ^h o	át ^h e, xíga-, méraí-βe-ʔi	---
84. lavar	niht ^h u	nixt ^h u	níti-ʔi	---
85. cair	aak ^h it ^h e	aak ^h it ^h e, uúíβe	ákéte-ʔi, áíphé-ʔi	---
86. vomitar	ít ^h í-múú ^h uʔk ^h ú [zaparo]	it ^h í	ígí-ju-ʔi	---
87. assoprar	ípat ^h ó	ípát ^h o, t ^h ixt ^h úuk ^h u, poxts ^h ók ^h u	ébasu-ʔi, búúsu-ʔi, gísi-ʔi, phúúni-ʔi, gíbú-	---
88.ter medo	ít ^h í-t ^h je [T-G], nuʔné-βe	it ^h í, nuʔne-βe, núuʔk ^h ót ^h je, aapi-	ígí-ʔi, níʔiku-ʔi	---
89. voar	k ^w aʔp ^h e	k ^w aaméne, k ^w aʔp ^h e	gá(?)á-phé-ʔi	---
90. nadar	íht ^h i [witoto]	ixt ^h i, aβúʔk ^h u / k ^h át ^h jááxá- / ts ^h oxts ^h o <i>banhar-se</i>	ísi-ʔi, xéé-ʔi <i>banhar-</i> <i>se</i>	---
91. deitado	k ^w áʔuu-βe, k ^h óβiʔhú-	t ^h ó-tsíú-, k ^h ák ^w áá-β ^h é, βík ^h oú-k ^h unuu, k ^w at ^h ja, p ^h árux-	síu-kini-bo, ááka-no, kágái-βe	---
92. sentado	ák ^h uú-βe	ák ^h uú-βe, ts ^h onáá-βe	gí-kini-ʔi, kásí-βe-	---
93. de pé	ihok ^h uú-βe	ix ^h ok ^h uú-, k ^w áméne <i>parado</i>	xúdzé-βe-, gapi-βe	---
94. eu, me	oó, t ^h á-	oó, t ^h á-	úú-xóʔo, tá-	oh, tha-
95. tu, te	uuú, tí-	uuú, tí-	íí-xóʔo, dí-	aípe
96. nós	muúʔa, muʔts ^h i, mé-	meé, muʔ-, mé-	míi-ʔai, mí-, mó-	me- / mV-
97. não	ts ^h á-ʔaá, -t ^h íú	ts ^h á-ʔaá, -t ^h íú	t ^h á(-ʔano), -ti	záaha
98. um	ts ^h a-ne [witoto], ts ^h i-íje <i>outro</i>	ts ^h a-, ts ^h i- <i>outro</i>	sa-no, si- <i>outro</i>	tenetohgüné
99. dois	mí-ñéék ^h u [witoto]	mí-	mí-inoki	mi-bághö
100. três	maak ^h ini	p ^h áp ^h iʔt ^h úu-	míinokí sááno	mahgünni

MIRANHA OIRÁ-AÇU-TAPUYA

Miranha-Oiráçu-Tapuya = Miraña verdadeiro.

- **utschiaghánti** *animal*, **ohgbá** *capivara*, **thagcü** *paca*, **paghthü** *cutia*, **ucághi** *anta/boi*, **mánümö** *porco*, **ihbá** *veado*, **iitsché** *coati*, **oihpa** *onça*
- **máhticku** *lagarto*, **búha** *cobra*, **niibá** *jacaré*, **mahniau** [<??] *sapo*, **níhögwa** *rã*, **ahúgwa** *besouro*
- **zohbúmbü** *farinha*, **nähpaschü** *flecha*, **ugühó** *banana*
- **thagbpüe-ghö** *alma*, **thübóqua** *arco*, **mabubaána** *cachaça*, **nahwen-na** *deus*, **ma-mümöcó** [= “joelho”!!!] *prato*

MIRAÑA, BORA (B), MUINANE (M)

Feito em La Pedrera (Colômbia, 2005).

- Cognatos Bora (miraña) - Muinane: 92 % (ou seja, aproximadamente, 1.200 anos de separação).
- Em bora, palatalização de C depois de i ou a [*< *ai*] (com: *r* → *j*, *k* / *ts* → *tʃ*): *diib^he* *ele*, *at^haabaa* *minha esposa*. Em miraña, a palatalização é antes de C: compare *nuxp^hak^ho* [bora] com *nuxp^hajk^ho* [miraña] *água*. Alguns sufixos: *-e* *de* (possessão), *-mei* *reflexivo*, *-xk^hats^hi* *recíproco*, *-ts^ho* *causativo*, *-k^he* *acusativo*, *-βu* *para* (direcional), *-t^hu* *de* (ablativo), *-ri* *instrumental*, *-tʃi* *benefactivo*, *-ma* *comitativo*, *-mu* / *-xt^he* / *-ne* *plural*, *-ʒe* *CL:árvore*, *-k^ho* *CL:pau*, *-pa* / *-u* *CL:fruta*, *-xt^ho* *espinho*, *-pa* *bebida* (?).
- Em muinane: *-su* *causativo*, *-ko* *acusativo*, *-βi* *para* (direcional), *-ti* *de* (ablativo), *-ri* *instrumental*, *-di* / *-gi* *benefactivo*, *-ma* *comitativo*, *-mo* / *-mî* / *-no* *plural*, *-ʒo* *CL:árvore*, *-ba* *CL:fruta*, *-tu* *CL:espinho*.
- Bora → Muinane: rotação vocálica: *u* → *i* → *e* → *o* → *u* (poderia ser o contrário: do muinane para o bora, mas o Proto-Witoto, i.e., as V do witoto, apoia a análise).

MUINANE		BORA
g	>	tʃ / _e,i (palatalização)
	>	k^v / _a
x	> (?)	Ø / # _
φ	<	p^h
s	<	ts^h
- **Afiliação Witoto-Bora:** possíveis cognatos: “língua”, “boca”, “nariz”, “barriga”, “fezes”, “sangue”, “fígado”, “ovo”, “nome”, “árvore”, “rio”, “terra”, “comer”, “saber”, “nadar”, “1”, “2” + “espinho”, “tucano”, “urubu”, “jacaré”. Além disso, há muitos empréstimos de animais e de plantas, principalmente entre Bora/Muinane e Ocaina (possivelmente, do B./M. para o Ocaina).
- Talvez mais importante: **muitas semelhanças básicas: bora - zaparo - yagua**, e **witoto - karib** (incluindo “pataua”, “batata-doce”). Entre Bora e Karib, é difícil dizer se se trata de afiliação ou de empréstimos karihona.
- Muitos empréstimos entre Bora e Arawak (yukuna, etc.).
- Uma certa semelhança básica entre Bora e Tupi-Guarani.

Animal (de criação): **hee-w, xeé-w** [karib] / **ijáápe (B), xóo-i (M)**
 Animal (de caça): **jame, t^haáβa / páxúex-p^hi (B), táaβa / ási (M)**

MAMÍFEROS

• marsupiais:

Didelphis marsupialis mucura **óók^wa** [karib], **óók^waá / ááxa-pa (B), úuga (M)**
 --- topo ??? **meemérixé (M)**

• desdentados:

Cyclopes didactylus tamanduá **saʔak^wami**
Myrmecophaga tridactyla tamanduá-bandeira **íxw, íxw (B), xéxi (M)**
Tamandua tetradactyla t.-colete, mambira **t^hoʔhi, t^hoʔxi (B), túxe (M)**
 --- preguiça, perico **taátʃi, taátʃi (B), dáagi (M)**
 tatu **tʃééw** [arawak] + **k^hááp^hinau, tʃééw + k^hááp^hinau + tóót^houʔaamíne (B), góói / kááteneji / gáádaba (M)**
Priodontes giganteus tatu-canastra **nútfi-pa, nútfi-pa (B), níkiba (M)**

• roedores:

Hydrochaeris hydrochaeris capivara **oʔpa, oʔpa (B), nimí-tiiʔe (M)**
Paca virgata paca **t^hahk^hw, t^haxk^hw / anⁱóxk^hóʔek^wa (B), táki (M)**
Dasyprocta spp. cutia **p^haht^hw** [arawak], **p̃irúmw (B), fáti / títiʔu (M)**
Myoprocta spp. cutia **úúúk^hume, úúúk^hume / poʔróxi** [arawak] **(B), xiikimo (M)**
Sciurus spp., Sciurillus sp. esquilo **néép^hi-k^ho / niʔpamiji-pa, néép^hi-k^ho (B), nééʃiki (M)**
Coendu spp. cuando **niihá-w, ánⁱínⁱ / niixⁱá-w (B), dáárai** [arawak] **/ táníniba (M)**
 Rato: **k^hwuβé-pa / aats^háriw / nepápa-míʔe / patʃipa, k^hwuβé-pa / aats^háriw / ts^hiinⁱw (B), bíttʃái** [ocaina] **(M)**
 --- rato-de-espinho **tʃiʔp^he, tʃiʔp^he / tʃaʔká-k^wa (B), gíʔiʃo (M)**

• artiodáctilos & perissodáctilos:

Tapirus terrestris anta **ók^háhií, ók^háxií (B), tíiʔe** [ocaina] **(M)**
Equus ferus cavalo **íxw** [=tamanduá] **(B), xeexi (M)**
Bos taurus vaca **ók^háxií (B), níβigai (M)**
Sus scrofa porco doméstico **xééw-meéni (B)**
Tajassu pecari queixada **meéni, míneé-pe / t^háája-xi (B), fááʃaiba (M)**
Tajassu tajacu caititu **p^hááp^há-jpaá, p^hááp^ha-pⁱa / meéni (B), méeni (M)**
Mazama americana veado-mateiro (vermelho) **níβw-k^waá, níβw-k^wa (B), níβi-gai (M)**
Mazama gouazoupira veado-catingueiro **iípa, iípa (B), xíbai (M)**

• carnívoros:

Eira barbara irara **náámóʔo, náámóʔoó (B), náámuʔu (M)**
Nasua nasua quati **iʔtʃe, iʔtʃe (B), iigo (M)**
Potus flavus jupará, gogô-de-sola **k^wátʃhaá, k^wátʃhaá (B), gatʃa (M)**
Pteronura brasiliensis ariranha **póméeme, póméeme / uwx^ho (B), búmóomo (M)**
Lutra longicaudis lontrinha **ts^hohk^ho / ariatʃi, ts^hoxk^ho (B), súku (M)**

<i>Felis catus (domesticus)</i>	gato doméstico	múit ^h i / p ^h ít ^h a, múit ^h í (B), mífi (M) maracajá máák ^h ín ⁱ -u, máák ^h ín ⁱ -u / túráák ^h axi (B), máakíni-ji / dúúnú?u (M)
<i>Felis concolor</i>	puma	oo?íipé-t ^h up ^h ai-pe, oo?íip ^j e (B), xíku [<small><witoto</small>] / tíφai-úúí (M)
<i>Panthera onca</i>	onça-pintada	oo?íipé, oo?íip ^j e / mé?menú-i (B), xíku [<small><witoto</small>] (M)
<i>Canis familiaris</i>	cão	oo?íipé, oo?íip ^j e (B), xíku [<small><witoto</small>] (M)
<i>Speothos sp. Atelocynus sp.</i>	cachorro-do-mato	úúníx ^j a-pa / ts ^h ook ^w á-u (B), súuga (M)

• primatas:

<i>Alouatta ursina</i>	guariba, cotudo	name, name (B), íju [<small>witoto</small>] (M)
<i>Ateles paniscus</i>	coatá ???	xíbíidzaxe (M)
<i>Lagothrix lagotricha</i>	macaco-barrigudo	k ^h uúmu [<small>witoto</small>], k ^h uúmu (B), kïimi (M)
<i>Pithecia spp.</i>	parauacu, mico volador	óópakwa, óópakwa (B), xúúbaiga (M)
<i>Cebus spp.</i>	macaco-caiarara	úmo-pa (B), xímú-ba (M)
<i>Cebus apella</i>	macaco-prego	t ^h ó?ts ^h í-pa, tfújíji / túúsíba (M)
<i>Saimiri sciureus</i>	macaco-de-cheiro	k ^h u?tfí-pa, k ^h u?tfí-pa (B), kidziba / tfujíji / tídzi (M)
<i>Callicebus spp.</i>	zogue-zogue	k ^w áá?i [<small>tukano</small>], k ^w áá?i / ts ^h okuwúu (B), gáa?i (M)
<i>Aotus spp.</i>	macaco-da-noite	te?mu, te?mu (B), tóomi (M)
---	sauí, mico	ó?ts ^h ari, ó?ts ^h ari (B), xúúsárixé (M)
<i>Cebuella pygmaea</i>	leãozinho, leoncito	úúup ^h itje (B), tídzi (M)

• quirópteros, sirênios & cetáceos:

---	morcego, chimbe (genérico)	k ^h ik ^h i, k ^h ik ^h i (B), kíkíxe (M)
Morcegos spp.:	mumúrí-muxi / aatfá-né-muxi / noxk ^h áxi / noo?é-u / póaa-?o (B)	
---	boto	ámánaá, ámánaá (B), xámana (M)

AVES

genérico: ?mík^wa, k^hoomí-k^ho / t^he?ré-u (B), xóó-í [=animal doméstico] (M)

• alcedínídeos:

<i>Chloroceryle spp., Ceryle sp.</i>	martim-pescador	taá?o, taá?o (B), táá?u (M)
--------------------------------------	-----------------	-----------------------------

• anatídeos e anhimídeos:

<i>Cairina moschata</i>	pato-do-mato	tfopupa, kimada [<small><arawak</small>] / βí?exe (M)
<i>Dendrocygna autumnalis</i>	marreca-irerê	níxi, níxi (B), níxe (M) [<small>witoto</small>]

• anhingídeos & falacrocoracídeos:

<i>Anhinga anhinga</i>	carará	k ^w anari [<small>arawak</small>], k ^w a?ts ^h axi (B), gánáare (M)
------------------------	--------	---

• buconídeos & capitonídeos:

<i>Monasa spp.</i>	bico-de-brasa	t ^h á?horó-pa, t ^h á?xoró-pa (B)
<i>Capito sp.</i>	capitão	hiriko

• caprimulgídeos & nictibíídeos:

Caprimulgus spp. bacurau **úk^waʔtfo** [karihona], **úk^waʔtfo (B)**, **xígádzuxe (M)**
Nyctibius griseus urutau, mãe-da-lua **k^haroi-k^wa, k^hááxa-k^wa (B)**

• caradriídeos, escolopacídeos, jacanídeos & larídeos:

Tringa spp. maçarico, batuíra **matsáiko**
 --- gaivota **téʔeé-w, téʔeé-w (B)**

• ciconiídeos, ardeídeos & tresquiornitídeos:

Ardea cocoi maguari **maáta**
Casmerodius spp., Egretta sp. garça **iʔtʰú-pa, iʔtʰú-pa (B), xíʔítʰiba (M)**
Tigrisoma lineatum socó-boi **noʔk^ho** [arawak etc.], **noʔk^ho (B), núʔuku (M)**
Mesembrinibis cayennensis corocoró **k^hooró-w, k^hooró-w (B), kúúru (M)**
Platalea ajaja colhereiro **búráta (M)**

• columbídeos:

Pombas spp.: **t^húʔk^hwxi** [yukuna] / **t^hóómeʔe (B), t^húʔk^hwxi / roów / t^hóómeʔe (B), nímiʔu / túúmoʔo (M)**
 --- paloma torcaz **ixwú-w, ixwú-w (B)**

• corvídeos:

Cyanocorax spp. gralha **tʰióra**

• cotingídeos:

Cotinga spp., Xipholena spp. anambé, cotinga **áát^humi** [karihona], **áát^humi (B)**
Tytira spp. araponguinha, anambé **joérek^wa**

• cracídeos & galiformes:

Crax spp., Mitu spp. mutum **niimú-ko, niimú-ko (B), ními-ku (M)**
Crax spp., Mitu spp. mutum grande **mihó, mǎk^hwpa (B)**
Nothocrax urumutum urumutum **áák^hwurú-i** [arawak], **áák^hwurú-i (B), xákíri-i (M)**
Ortalis spp. aracuã **k^waʔt^hára, k^waʔt^hára (B), gáátaraku (M)**
Penelope spp. jacu **k^húk^wa-ʔo, k^húk^wa-ʔo (B), kígáʔo (M)**
Pipile pipile cujubim, chachalaca **p^hík^ha-hi, p^hík^ha-xi (B), φéékaxe (M)**
Odontophorus spp., Colinus sp. uru **p^hóók^horóhi, p^hóók^horóxi (B), kuuβaru (M)**
Gallus domesticus galinha **k^háarak^ha, k^háara-k^ha (B), katá-βa** [ocaina] (M)

• cuculídeos:

Crotophaga ani anu **aáʔi, aáʔjo (B), báádzu** [yukuna] / **úúí (M)**
Piaya cayana tincoã **páátsǎ / maátsi, páátsǎ / tʰiʔk^wáá (B)**

• estrigídeos:

Corujas spp.: p^héets^hoó / p^hup^húxk^hopa, p^héets^hoó / p^hup^húxk^hopa / póxpoó (B), máruúku / báá(d)ú / búru / pipikuba / turíida (M)

• falconiformes (urubus & gaviões):

<i>Coragyps atratus</i>	urubu, llulo	áruú [witoto], an ^j u (B), áni / súkuga (M)
<i>Sarcoramphus papa</i>	urubu-rei, cóndor	t ^{hi} oéjpa ??? (B)
---	gavião (genérico)	mék ^w aá-hi, mék ^w aá-xi (B), móógááxe (M)
<i>Daptrius americanus</i>	cancão-grande	k ^h ák ^h axts ^h o, k ^h ák ^h axts ^h o (B)
<i>Daptrius ater</i>	cancão-de-anta	batjáá-?i, patjáá-?i / tñjá?pa (B)
<i>Elenoides forficatus</i>	gavião-tesoura	sipík ^w a
<i>Harpia harpyja</i>	gavião-real	perimihi [^{<} yukuna]
Gaviões spp.:	eó?pa (B), búkai / énai / ítaku / xúbaiku / túúnumo / t ^j ét ^j éxe (M)	

• fringilídeos:

<i>Sporophila spp.</i>	caboclinho, papa-capim	pafi-mahtfoopi
------------------------	------------------------	----------------

• hirundínídeos & apodídeos :

---	andorinha	tfooro?o, ts ^{hi} βúruw (B), tñiβiri / tñurú?u (M)
-----	-----------	---

• icterídeos:

<i>Psarocolius spp.</i>	japu, mochilero	ihk ^h u, ixk ^h u (B), xéeki (M)
<i>Cacicus cela</i>	japiim	pó?tfa-?o, pó?tfa-?o (B), búúdzá?o (M)
<i>Sturnella belicosa</i>	huanchaco, algodón	k ^w áát ^h ik ^{hi} o (B), gáátfikú (M)
<i>Icterus chryscephalus</i>	rouxinol, ruiseñor	móomo?o-gúúr ^j uba (B)

• momotídeos:

<i>Momotus momota</i>	udu, juruva	uúruw, uúruw (B)
-----------------------	-------------	------------------

• picídeos & dendrocolaptídeos:

<i>Campephilus spp.</i>	pica-pau grande	t ^h ómi-pa [arawak], t ^h ómi-pa (B), túúmí-ba (M)
<i>Melanerpes cruentatus</i>	pica-pau-negro	tñijao / ítsoi, xísui (M)
<i>Picumnus spp.</i>	pica-pau-anão	t ^h uurrá?o (B), tíbare-?o / túúí (M)
---	pica-pau sp.	papáá-?jo (B), babái?o (M)

• psitacídeos:

<i>Ara chloroptera</i>	arara-vermelha	íβaá [witoto], íβaá (B), xéβa (M)
<i>Ara ararauna</i>	arara-canindé	ípa?a, ín ^j a?a (B), íno?ai (M)
<i>Ara manilata</i>	maracanã	erek ^w a [witoto], ééréda (M)
<i>Aratinga leucopthalmus</i>	ararinha	aír ^j a
Periquitos spp.:	t ^{hi} úrii-?o / tñik ^w ak ^w a, t ^h úrii-?jo (=p ^h i?t ^{hi} ó-i=t ^h a?t ^h á-i) / t ^h arápou (=táxk ^h ári?o) / jóó?i (B), t ^j uí?i / tñáári?u (M)	
<i>Pionites melanocephalus</i>	marianita, chirriclés	tñiko?o, míx ^j e?e (B)
<i>Pionus menstruus</i>	maitaca ?, periquito ?	pií-?jo, pií-?jo (B), bír ^j e?u (M)

Papagaio **tfoóra** [wainuma], **tfoóra** / **k^wááro** [arawak, tukano] (B), **kírába** / **gáaru** / **kúráxe** (M)

• ralídeos & outros gruiformes:

Aramides cajanea saracura **koʔta**, éénitaxe *jaçanã* ? (M)
Psophia crepitans jacamim, tente **téene-ʔe**, **téene-ʔe** (B), **déene-ʔe** (M)

• ranfastídeos:

Pteroglossus spp. araçari **perííʔjo** [<arawak], **ríio-ó** / **perííʔjo** (B), **báríigai** / **ríʔúú-ʔu** (M)
Ramphastos spp. tucano **nutfje** [witoto], **nutfje** / **t^hóʔrok^wa** (B), **nígo** / **xíkkigai** (M)

• tinamídeos & reídeos:

--- inambu, gallineta **áák^waá**, **áák^waá** [yukuna] (B)
Inambus spp.: **t^hóóno**, **t^hóóno** / **pátʃeéʔi** / **ʃooí-k^hjo** / **ts^huxts^húxi** (B), **túunu** / **kíñu** / **ʃíʃíji** / **sírui** (M)

Crypturellus soui sururina **ʃúúúí-í**, **ʃúúúí-í** (B), **dʒíʔi** / **xuui** (M)
Crypturellus spp. inambu, panguana **t^hoxp^há-u**, **t^hoxp^há-u** (B)

• tiranídeos:

Pitangus spp. bentevi **t^héʔp^hiji** / **tíhpahéri**, **t^héʔp^hiji** (B), **dééʃíriba** (M)

• traupídeos, parulídeos & vireonídeos:

Ramphocelus carbo pipira (?), algodón **k^wáátʃ^hik^hjo** (B), **gáátʃiku** (M)
Thraupis episcopus sanhaçu-azul **ʃóipi**, **ʃóipi** (B), **siʔíiba** (M)

• trogloditídeos (& balança-rabos):

Troglodytes aedon corruíra-de-casa **síráiku** (M)

• trogonídeos:

Trogon spp. surucuá **ʃaaó-xi** [karihona], **ʃaaó-xi** (B), **ʃááu** (M)

• troquilídeos:

--- beija-flor **p^háápi-ʔo**, **p^háápi-ʔo** (B), **ʃááibe** / **rúúbédzi** (M)

• turdídeos:

Turdus spp. sabiá **nipataapa**

Aves não identificadas: **síúuraxe polluelo del monte** (M)

RÉPTEIS

• lagartos:

<i>Iguana iguana</i>	camaleão	íni-pa, ín ⁱ -pa / ts ^h okooró-ʔo (B), xíiniba (M)
<i>Uranoscodon superciliosus</i>	tamaquaré	kiiheeko
<i>Thecadactylus rapicaudis</i>	osga, lagartixa	k ^w ax ^j a (B), xúútfaiʔi (M)
Calango: <i>máát^hi-k^ho, máát^hi-k^ho / p^hiʔrúuk^wa / ts^hóβirá-k^ho (B), maat^jiku / xúútfaiʔi (M)</i>		
iguana (teju?, camaleão?)		máápa-ʔo [yukuna, karib: iwana], máán ^j a-ʔo (B), máápnáʔu (M)

• cobras:

genérico: íinime, ín^jim^je (B), xiinimo / íti (M)

<i>Amphisbaena fuliginosa</i>	cobra-de-duas-cabeças	tʃikapoí
jibóia	t ^h éét ^h ehi, t ^h éét ^h exi / íxtʃ ^h iepo	aak ^h oʔo (B), búua / ígáíβa (M)
<i>Corallus spp.</i>	cobra-papagaio	tʃoóra, tʃoóra-ín ^j im ^j e (B)
<i>Eunectus murinus</i>	sucuriju	póóa, póóa (B), búua (M)
<i>Chironius carinatus</i>	sacaibóia	jora-ínime, tʃíjoxi (B)
<i>Clelia clelia</i>	muçurana	íik ^w ak ^h o, íik ^w ak ^h o (B), xígaiku (M)
<i>Spilotes pullatus</i>	caninana ?	k ^h áp ^w úúw (B), kaabii (M)
<i>Micrurus spp.</i>	cobra-coral	tʃ ^h iiják ^w a (B), tʃirágai (M)
<i>Bothrops spp.</i>	jararaca	iʔtóni (B)
<i>Lachesis mutus</i>	surucucu	t ^h áák ^h aʔe, t ^h áák ^h aʔe (B), tááka-ʔo (M)
<i>Crotalus durissus</i>	cascavel	p ^h át ^h urípa (B)
---	cobra sp.	φáriʔo (M)

• crocodilos & tartarugas:

<i>Caiman crocodilus</i>	jacaretinga	niʔpa [witoto, karib], niʔpa (B), níʔiba (M)
<i>Melanosuchus niger</i>	jacaré-açu	meʔtópa, meʔtópa (B), meedúba (M)
<i>Geochelone sp.</i>	jabuti, morrocoi	árúúwepa, árúúwepa / iíβo [yukuna] (B), xúʔupuku (M)
---	tartaruga	k ^h úúwmu-hi, k ^h úúwmu-xi / p ^h ááβaʔo (B), tíréexe (M)
<i>Podocnemis unifilis</i>	tracajá	marimihí
<i>Podocnemis erythrocephala</i>	irapuca, piranguinha	néépa-xi (B)
<i>Chelys fimbriatus</i>	matá-matá	rootʃá-hi / ákoki, rootʃá-xi (B)

ANFÍBIOS © comestível

<i>Bufo marinus</i>	sapo-cururu	kururu
---	rã sp.	kík ^h iúú-w ©, kík ^h iúú-w (B), kíkíʔi (M)
<i>Hyla boans</i>	perereca	k ^h ónááʔe ©, k ^h ónááʔe (B), kúnáaʔo (M)
<i>Osteocephalus taurinus</i>	perereca sp.	aák ^h w ©, aák ^h w (B), xáákkíba (M)
<i>Leptodactylus pentadactylus</i>	mãe-da-chuva	níʔhak ^w a ©, níʔx ^j ak ^w a (B), níxaga (M)
<i>Leptodactylus sp.</i>	jia sp.	βúúríʔi © (B) b̄iriʔi (M)
<i>Leptodactylus sp.</i>	rã sp.	aʔpa (B)
<i>Phrynohias resinifitrix</i>	cunauaru	pakorohi
<i>Pipa pipa</i>	sapo-arú, pipa	mwʔmípa © (B), m̄íméba (M)
---	girino	ááti (B), hááde (M)

Anfíbios spp.: t^hoβóro, aʔk^hó-k^wa / úk^waáni / k^haʔts^hi-k^ho = tʃ^hóóroó © / ók^waʔk^hóra ©, p̄ip̄i-xi / poʔríxi / k^hák^ha / námíxt^ja-xi / t̄íjijʔe (B), dzúúrá-xe / xúgákura-xe / gákáaba / φáʔaiba / φámóóra-xe / xúkáka-xe / dzíkíj̄i / mátu / jéʔi-xe / tétéé-xe / tíriiba / túúdz̄e-j̄i / βaúra / kíkíxega / gáibu (M)

PEIXES

- genérico: amóópe, amóópe (B), táaβa (M)

Peixes desconhecidos: k^há?to?e (B) *peixe sp.*, k^háma?ra (B) *margarita (peixinho)*, tʃ^hi?ts^hiú (B) *isabelita* ;;; níni chorro (M)

- siluriformes (peixes lisos):

<i>Brachyplatystoma sp.</i>	piraíba	mák ^h a?pa [yukuna], mák ^h a?pa (B), mákáapa / áruko?oba (M)
<i>Brachyplatystoma flavicans</i>	dourado	k ^h óoxuu (B), kírába-mákáapa (M)
<i>Brachyplatystoma sp.</i>	piramutaba, chimis	kúxiu (M)
<i>Phractocephalus hemiliopterus</i>	pirarara	íβa, íβa (B), hééβa-mákáapa (M)
<i>Pseudoplatystoma fasciatum</i>	surubim	k ^h u?rí-pa [arawak], k ^h u?rí-pa (B), tánóoba (M)
<i>Leiarius sp.</i>	jandiá	p ^h iijái (B), ní?iba-táφai?u (M)
<i>Ageneiosus spp.</i>	mandubé	ahitai, xáxétáa?o (M)
Mandi:	kaméhtipa [arawak], áno-u (B), kámétiba / xáánui / mebáixi / táφai?u (M)	
<i>Pimilodella sp.</i>	cambéua	tʃiiri?o, tʃiúriu (M)
---	carauataí	tʃi?pa

- siluriformes (peixes armados):

[doradídeos]	daquiru, bacu	o?ró-pa (B) [<arawak]
<i>Callichthys sp., Corydoras sp., Hoplosternum spp.</i>	tamboata	k ^w aiko?o, o?ró-pa (B), kúúnai (M)
[loricadídeos]	bodó k ^w á?ts ^h a, k ^w á?ts ^h a (B), φésíri?u / ximúúdaxe / naamé?u (M)	

- percomorfes:

<i>Cichla ocellatus</i>	tucunaré	tá?o-xp ^h a [arawak], tá?o-xp ^h a (B), dáá?úφai (M)
<i>Crenicichla spp.</i>	jacundá	úβa?ta, u?tʃe / úβa?ta (B), xígo / bááda (M)
Acará:	aráa-juu, aráa-juu / pa?ts ^h i-xi (B), sáráa-xe / túúgiku / tʃáaβá-xe [arawak] / dúxúba / φíira-xe / méeni / sáágai (M)	
<i>Plagioscion spp.</i>	pescada	néék ^w a-?jo [<pedra], néék ^w a-?jo (B)

- outros (caracíformes, etc.):

<i>Arapaima gigas</i>	pirarucu	óóp ^h a-?jo (B), xúúφai?u [?arawak: kuphe] (M)
peixe-agulha	tʃ ^h óómari, tʃ ^h óómari / tóó?a-k ^j o (B), dzúúmáreku / kúúpi (M)	
<i>Acestrorhynchus spp.</i>	peixe-cachorro	tʃ ^h e?ehi, tʃ ^h e?βí-k ^w a / k ^w aá-u (B), búgat ^j axe (M)
<i>Brycon sp.</i>	matrinxã	ípa / ín ⁱ -xi, ípa / ín ⁱ -xi (B), xéébai / xéñi-xe (M)
<i>Prochilodus rubrotaeniatus</i>	curimatã	tʃiá-?pa, tʃiá-?pa (B), éénai / dzí?ába (M)
<i>Semaprochilodus spp.</i>	jaraqui	axétaa?o (M)
<i>Triporthesus spp.</i>	sardinha, arauri	toonok ^w a
<i>Hoplias spp.</i>	traíra, robafo	p ^h éeri-?jo, p ^h éeri-?jo (B), φóóni?u (M)
<i>Hoplerythrinus unitaeniatus</i>	jeju	pahkui, paak ^h o?ei (B), φáku / kaadúí (M)
---	aracu	ními-pa, mími (B), méemeba / karáátí-xe / mámai?u (M)
<i>Anodus sp.</i>	cubiu, charuto	káβimii (M)
---	pacu	k ^w áhk ^h jo, k ^w áxk ^h jo (B), gáikú-xe / káátí-xe (M)
---	piranha (genérico)	niht ^h a, nixt ^h a (M), níta (M)

<i>Colossoma macropomum</i>	tambaqui	paʔts ^h i-xi (B)
<i>Piaractus brachypomus</i>	pirapitinga	p ^h iʔx ^j e-k ^w a (B), fiixéga (M)
---	piaba (genérico)	táakaʔe (M)
Piabas spp.: tʃ ^h éʔβi-k ^w a [arawak] (B), tʃééβiga / xiítexe [arawak] / túʔesagai / xígoba (M)		
---	poraquê tʃihtʃi, tʃ ^h iʔtʃ ^h iú ? / paará-k ^w a / k ^w áparáxok ^w a (B), bákakugai (M)	
[gimnotiformes]	sarapó miʔriko [karib] / ihik ^w a, búúbúʔi / íxí-xe / t ^h úbiga (M)	
<i>Symbranchus marmoratus</i>	muçum	k ^w aái (B)
<i>Potamotrygon</i> spp.	arraia	paxi, paxi (B), báxe (M)

INSETOS

• formigas:

---	formiga pequena	p ^h iím ^j e (B), φίίμο (M)
Saúvas spp.: méniik ^h jé © / úk ^w aahí-u © / toomi ©, íʔju-xe / méniik ^h jé / úk ^w aaxí-u (B), míníiko / íʔixoi // tuʔúú-mi / kíta (M)		
<i>Solenopsis</i> sp.	formiga-de-fogo, majiña	k ^h aá, k ^h aá (B)
<i>Pseudomyrmex</i> spp.	taxi, f.-de-novato	áámuu (B)
---	tocandira t ^h úúú ^h ájmeé-k ^w a, t ^h úúú ^h ám ^j éé-k ^w a (B), tíφomogai (M)	
<i>Eciton</i> spp.	formiga-de-correição	maák ^h i, maák ^h i (B), máaki (M)
<i>Eciton</i> sp.	taoca (morde, maior, não invade casa)	típajinehe
<i>Camponotus femoratus</i>	taracú (quando tocada, sopra)	rexré-xi / k ^h oʔts ^h i-ʔjo (B)
<i>Iridomyrmex humilis</i>	formiga-açucareira	ááxaʔo (B)
<i>Prenolepis longicornis</i>	isulilla, candelilla	pímúúmu (B)
---	ichi(chi)mi	t ^h uts ^h iri, t ^h úts ^h iíji (B)
Formigas spp.: téʔnéu / k ^h ák ^h axts ^h o / k ^w ááripa / mat ^h ábara / pááпам ^j u / p ^h ix ^j úk ^w ám ^j uú-pe / túrúúxari = (t ^h a)niw-pe (B), déira / úrúdzá / kííniʔu / kíta / kúútikú-xe / fiikégaimi (M)		

• vespas:

---	vespa (genérico)	múúúmuuk ^h o, múúúmuuk ^h o (B), mímiku (M)
<i>Pepsis</i> sp. [pompilídeos]	caba-caçadeira, vespão	tʃixtʃ ^h uri (B), gísire (M)
Cabas spp.	k ^h áts ^h oók ^w a / múkúβíjiʔjépa / páák ^h ónepa / rooú-ʔe (B)	

• abelhas:

---	abelha (genérico)	ímuʔo-, ímúʔo- (B)
---	mel	ímúʔo [witoto], ímúʔo (B), ímíʔu (M)
---	arambasa	ók ^h óómeʔo (B)
---	abelha	téʔts ^h i-pa, téʔts ^h i-pa (B), déʔesi (M)
---	abelha sp.	ápamíítfe (B)
<i>Bombus</i> spp.	mamangaba	nwapúuri, nwapúuri-u (B), nábiri / mábiriʔi (M)

• cupins:

Cupins: t^hák^hiʔk^hi-pa / máʔarúmu [arawak] / muʔmúú cupinzeiro, t^hák^hiʔk^hi / máʔarúmu / muʔmúú cupinzeiro / mooá-pa (B), mídzigiji / máʔari (M)

• borboletas & lagartas:

Borboletas spp.: **író?hiro, tootó-pa / t^huráák^ha / író?xiro / ni?k^hóu / i?t^húri (B), t^hú?ú^húba (M)**

--- lagarta (genérico) **nú?nei, nú?ne-i (B), táakiri (M)**
 Lagartas comestíveis: **áát^híβame / íxi / í^ho-?pa / k^húú^hí / máák^hín^hiximui / mu?ni / náámeme / na?k^hó-mui / pák^hóó (B), xí?iba / t^hú?ú-i (M)**
 Lagartas não comestíveis: **axi / áá?jopa / ámi?t^hópa / k^haaβimui / k^wáá?i (B)**
 --- lagarta-de-fogo **áxipa (B)**
Morpho spp. morpho **ták^wá?mi?ó-xi (B), tágáámé?uxe (M)**
 [esfingídeos] mariposa noturna **író?hiro, író?xiro (B)**

• dípteros:

Musca domestica, etc. mosca, moscardo **tfiniha, gínixa (M)**
 --- leishmaniose **tfoóxo / a?tfa (B)**
 larva de mosca **uu-mi, uú-pa / ts^huu?é-u / t^hu?núu / t^huu?úmi (B), xíxo?o (M)**
 --- pernilongo **k^wááh^hu, k^wáá-x^hu (B), gáai-xi / úpídzi (M)**
 [drosofilídeos] mosquinha-da-frutas **ete, éé^he (B), xóoto / nóóxo?o (M)**
Simulium spp. pium, borrachudo **ne?pa, ne?pa (B)**
Phlebotomus spp. tatuquira **p^haats^hú-?e (B), ñígúúra (M)**
 [quironomídeos] maruim **te?ts^hi, te?ts^hi (B), (x)éésúgái (M)**
 [tabanídeos] mutuca **iik^hi-pa / íróó?i-pa [yukuna] (B), kíikiba (M)**

• outros insetos:

gafanhoto, grilo: **ts^hééré / tfo?k^hó-pa, ts^hééré-?o / k^wát^hák^háraa?ó-pa / p^háák^hoxi = ts^heí?k^hoxi / ménétjii?jo / tfo?k^hó-pa (B), séseruba / t^há?ákába / síisi (M)**
 [grilídeos] grilo **méníp^háá?je, méníp^háá?je / jíu?éék^ho (B)**
Gryllotalpa hexadactyla paquinha, grilo-toupeira **tfoo, roó?o (B), gú?u (M)**
 [sifonápteros] pulga **uúú^ho, uúú^ho (B), xíku-gai (M)**
Tunga penetrans bicho-de-pé **nííp^ha, nííp^ha (B), níípa-xe (M)**
Pediculus spp. piolho **k^wááni, k^wááni / k^wa?t^hé (B), gáapi (M)**
 --- escaravelho **oomá-u [karib, arawak], oomá-u (B), xúúmai / má^htákaaruba (M)**
 [escarabídeos] besouro-de-chifre **sééséku (M)**
 [curculionídeos] gorgulho **t^há?k^hurru / βooβó-u (B), t^húúpúkúru (M)**
 --- vaga-lume **míík^húru-k^wa, námóók^haxi / míík^húru-k^wa (B), méékiri (M)**
 Coró, mojojoi: **áhp^ha / úhts^hu-mui / niru-k^wa, áhp^ha / úxts^hu-?o / t^huu?úmi / míruú-k^wa / k^hóméii?jó-pa (B), áφaiku / merígai (M)**
 [homópteros] cigarra **t^híi?jék^ho (B), dzíreji / dzááríbaxe (M)**
 [blatídeos] barata **tooró-hi, tooró-xi (B), góogai / βéβésáxe (M)**
 [mantídeos] louva-a-deus **sa?kwami, ní^hó?xik^wa (B), dúúmóxo / éeekuga (M)**
 [hemípteros] percevejo **paapá-xi, úk^waák^ho / paapá-xi (B)**
 [libelulídeos] libélula **míuu-?o, míuu-?o (B), mééji?u / dzí?íkuba (M)**
 [fasmópteros] bicho-pau **mééí**

OUTROS INVERTEBRADOS

• artropodes (menos insetos):

[ixodídeos]	carrapato	tsítsi, tsítsi / tfeʔtó-xí (B), tífímixe (M)
[trombidiídeos]	mucuím	níík^{hj}uuw, níík^{hj}uuw (B), níkií (M)
---	escorpião	óóβi-ʔo, óóβi-ʔo (B), xúúβeʔu (m)
aranha	p^haak^wáhu / t^héʔmuw, p^haak^wá-jw / toʔk^wá-xi (B), fáaga-xe / xíímúʔai / íikuxe (M)	
<i>Avicularia spp.</i> [terafosídeos]	caranguejeira	aarí-k^{hj}o (B)
---	caranguejo	neʔk^wá-jw, neʔk^wá-jw (B), níʔibaxe (M)
---	camarão	naʔk^hó-ʔo, naʔk^hó-ʔo (B), naakúʔu (M)
Lacraia:	k^hát^húneepáʔe, k^hát^húneepáʔe / éiʔjé-pa (B), aakába / rádʒáʔigai / ríídzíʔu (M)	
[diplopódeos]	amboá	k^haʔts^hó-k^wa, k^haʔts^hó-k^wa / tʃáraʔík^wa (B)

• moluscos:

Caracol:	uxts^hw-k^ho, uxts^hw-k^ho / tsoxtsók^ho / meek^wák^ho / tʃoiʔoxi (B), xisiku / dzíʔiʔuxe (M)	
---	ostra, marisco, lapa	k^háʔko (B)

• anelídeos:

[oligoquetas]	minhoca, minhocuçu	toʔxw, toʔxw (B), túʔúxími (M)
[hirudíneos]	sanguessuga	uuméxi / t^hwúk^wa (B)

BOTÂNICA (*) plantado

árvore (genérico): **úme-ʔe [witoto], úme-ʔe / -ʔe (B), ímo-ʔo / -ʔo / dzári-ga [ocaina] pau (M)**
 liana (genérico): **móóʔo-u, móóʔo-u (B), múúʔui (M)**

ANACARDIÁCEAS

Anacardium occidentale caju **án^haáhi [witoto, karib], án^haáxi (B), áñaaxe (M)**

ANONÁCEAS

--- embira **toʔhí-pa, toʔxí-k^ho (B), dúúxé-ba / mééni-ʔo (M)**
 Rollinia mucosa* biribá, anona **t^haʔk^ha [witoto], t^haʔk^ha (B)

APOCINÁCEAS

Aspidosperma sp. carapanaúba, peroba **poʔtóneʔe (B)**
Couma utilis sorva **múúúts^hw, múúúts^hw (B), míisi-ʔo (M)**
Macoubea witotorum amapá-doce **níikuxe (M)**

ARÁCEAS

Heteropsis jenmanii cipó-titica **móóʔo-u (B)**
Philodendron goeldii cipó-ambé **óraxi (B)**
 Xanthosoma sagittifolium* taioba, taro **oóna [witoto] (B), níko (M)

ARECÁCEAS & CICLANTÁCEAS

---	palmito, chonta	tʃííʔjo (B), -gííʔu (M)
<i>Attalea sp.</i>	uricuri, inajá	tʰóókʰe (B), túúko-ʔi (M)
<i>Attalea insignis</i>	yagua (usada para fazer sal)	kʷáátsʰíri-pa (B)
---	ubim	xiju-i (M)
<i>Socratea exorrhiza</i>	paxiúba	aátʃa / ikʷa (B), xáadza / ígaiku (M)
<i>Mauritia flexuosa</i>	buriti inʲe, inʲe /	namiikʰjaʔo (B), ino / námiíkaʔu (M)
<i>Mauritia carana</i>	caraná, caraná	axi (B), xáxe (M)
<i>Astrocaryum murumuru</i>	murumuru	tsuʔtsa (B)
<i>Astrocaryum tucuma</i>	tucumã, cumare	níhi [witoto], níxi (B), néxe (M)
<i>Bactris spp.</i>	marajá	kʰátʰuúxi / peé (B)
* <i>Bactris gasipaes</i>	pupunha	meéme [chocó], meéme (B), mómo (M)
<i>Euterpe oleracea</i>	açaí, jussara	tʰóótʃíí, tʰóótʃíí (B), túúgaiji (M)
<i>Oenocarpus bataua</i>	patauá	kʰoómi [witoto, karihona], kʰoómi (B), kuume (M)
<i>Oenocarpus bacaba</i>	bacaba	takʷahi, tʃʰiikʰjóra (B), táága / tʃééréʔe (M)

BIGNONIÁCEAS

---	unha-de-gato (cipó)	pʰixʲúkwá-mʲuúúʔo (B)
<i>Arrabidaea chica</i>	carajuru ???	kʰuúuri (B)

BIXÁCEAS

* <i>Bixa orellana</i>	urucu	néépa, néépa (B), nóoba-ba (M)
------------------------	-------	--------------------------------

BOMBACÁCEAS

<i>Ceiba pentandra</i>	samaúma	móneʔe, áʔtikʰjo [witoto] / móneʔe (B)
<i>Ochroma lagopus</i>	pau-de-balsa	ínixi-ʔo / xáʔadiku (M)

BROMELIÁCEAS, AGAVÁCEAS & ORQUIDÁCEAS

* <i>Ananas comosus</i>	abacaxi	kʰuʷtsi, kʰuʷtsi (B), kídza (M)
---	parasita (orquídea)	míxtʰupa (B)

BURSERÁCEAS

<i>Protium spp.</i>	breu	mááni [arawak, karib], mááni (B), máani (M)
<i>Dacryodes sp.</i>	iwa-pixuna	okóhi

CARIOCARÁCEAS

<i>Caryocar villosum</i>	piquiá	tʰóóme, tʰóóme (B), túúmo / xéréé-ku (M)
--------------------------	--------	--

CESALPINIÁCEAS

<i>Vouacapoua pallidior</i>	acapu	náámeme (B), náámomi (M)
<i>Hymenaea courbaril</i>	jutaí, jatobá	íkihikʷa

CIPERÁCEAS

<i>Scleria spp.</i>	tiririca	p ^h éreh ^h tʃ ^h i, p ^h érestʃ ^h i (B)
---	junco, carrizo	tʃ ^h iijóro (B)

CONVOLVULÁCEAS

* <i>Ipomoea batatas</i>	batata-doce	k ^h áát ^h u [arawak], k ^h áát ^h u (B), dzírúúmiba (M)
--------------------------	-------------	---

CRISOBALANÁCEAS & ROSÁCEAS

<i>Licania scabra</i>	caraipé, caripé	k ^h átsíxa-ʔe (B)
-----------------------	-----------------	------------------------------

CUCURBITÁCEAS

---	cuitê / cuia	t ^h éʔk ^h é, t ^h éʔk ^h é (B), xá(?)áxe (M)
---	cabaça	toót ^h o, toót ^h o (B), dúutuʔu (M)
* <i>Cucurbita maxima</i>	abóbora, jurumu	toót ^h o-k ^w a

DIOSCOREÁCEAS

* <i>Dioscorea spp.</i>	cará, inhame	k ^h úni, k ^h uni (B), káni-rumi (M)
-------------------------	--------------	---

ERITROXILÁCEAS

* <i>Erythroxylum coca</i>	coca, ipadu	íipii [witoto], íipii (B), xíibi (M)
----------------------------	-------------	--------------------------------------

ESTERCULIÁCEAS

<i>Sterculia sp.</i>	tururi	míini-pa, míineʔe (B), méeni-ʔo (M)
<i>Theobroma cacao</i>	cacau, maraca	aá-ʔe, aá-ʔe / t ^h uríimuu (B), xáá-ʔo (M)

EUFORBIÁCEAS

<i>Micranda rosii</i> (ou <i>Cunuria crassipes</i> ?)	cunuri (fruto cozido comestível)	konoko [arawak, L.Geral]
<i>Hevea spp.</i>	seringueira	máák ^h in ^h i, máák ^h in ^h i (B), máakini (M)
* <i>Manihot utilissima</i>	mandioca	p ^h íik ^h a [witoto] / paahúuri, p ^h íik ^h a / paaxúuri (B), féeka (M)
---	macaxera	p ^h ák ^h ióomuu (B), fáikúumii / xáara [karihona] (M)
Produtos da mandioca: ts ^h oβúumu, ts ^h oβúumu (B) <i>farinha</i> ;;; íht ^h a-k ^h o, íht ^h a-k ^h o (B), íta (M) <i>tapioca</i> ;;; mááʔoó [cf. karib], mááʔoó / noxnópa / toʔp ^h ó-xi / poʔtʃépa (B), máaʔu / máaraga (M) <i>beiju, arepa, casabe</i> ;;; k ^h áʔgunuu [cf. kaxiri] (B), kááginiku (M) <i>manicuera</i>		

GRAMÍNEAS (POÁCEAS)

Capim:	ts ^h óhk ^h ómuu / p ^h íβa mato / nómiht ^h úhi [karihona] savana, ts ^h óhk ^h ómuu / p ^h íβa mato (B), súkume-xe / fáixi / námetixe / gááimixe / ñááβa / bééβa mato / námetexe savana (M)	
<i>Pariana spp.</i>	shacapa (erva cujas sementes servem de chocalho)	k ^w aʔta (B)
---	bambu	k ^w aána, k ^w aána (B), gáánaba (M)
* <i>Gynerium sp.</i>	flecha brava	néep ^h áh ^h iu, néep ^h áx ^h iu (B), náámoba (M)

Flecha preparada: t^hupó-pa / k^wápɯ [witoto], t^hupóó-k^ho / aamú-k^wa / k^wán^ju (B), t̩bú-gai / garí-ga / fégai (M)

**Saccharum officinarum* cana-de-açúcar néep^háh^ju, iimú (B), náámoba / búí ? (M)

**Oryza sp.* arroz aróóts^ha [cast./port.] (B)

**Zea mays* milho úhi?o-téβiríhk^hó, uxí (B), bédza [witoto, tukano] (M)

ICACINÁCEAS

Umaris: níimɯ [witoto, arawak], níimɯ / núp^haxk^ha / óók^wa?o massa de u. (B), níimí / nífaka / xúube?e [witoto] / káxétáníba (M)

LAURÁCEAS

louro spp. t^húmiíxi / k^huuumúru-?e (B), kúmi-?o / túuxara-i / áxéji / méexe-ji (M)

moena canela k^wáana-?e (B), gáana-?o / dééφírimí-?o / í?ixomino (M)

--- louro-preto néépa-?e (B), nóoba-?o (M)

Aniba canelilla canelo mákapa-?o (M)

**Persea americana* abacate k^hoóxu, k^hoóxu (B), kúúxi (M)

LECITIDÁCEAS

--- cuia-de-macaco, aya-úma ú?ts^haára (B)

--- cuia de macaco, machimango tó?xí-?e, tó?xí-?e / méeni?e (B), méeni-?o (M)

LOGANIÁCEAS

Strychnos spp. curare námixt^ha [yukuna], námixt^ha (B), námíta (M)

MALPIGHIÁCEAS

**Banisteriopsis caapi* caapi népahk^he, népaxk^he (B), bákotami (M)

MALVÁCEAS

**Gossypium spp.* algodão á?ti-?e, a?ti (B), xá?adi (M)

MARANTÁCEAS

Calathea spp., *Ischnosiphon spp.* arumã pahí-pa

**Calathea alluia* uariá píí (B), bíí-xo-?o (M)

MELIÁCEAS

Trichilia spp. jetuarana, cabo de hacha xíφai-?o (M)

MIMOSÁCEAS

Inga spp. ingá t^huúts^hi, t^huúts^hi / a?róxi (B), t̩sí / xááxeβa-?o / níféeri (M)

Cedrelinga catenaeformis cedrorana p^háájpé?e (B), p^hááp^jé?e (B)

MIRISTICÁCEAS

Virola spp. ucuúba, sangre de toro **k^húúruk^ho / k^háts^hó / óóuú (B)**

MIRTÁCEAS

Psidium sp. arrayán **xíkinimi (M)**

MORÁCEAS & CECROPIÁCEAS

Clarisia racemosa guariúba **paxts^hípa (B), baséba (M)**
Ficus antihelminthica lombrigueira **p^háák^hami, p^háák^hami (B)**
Imbaúba, llarumo **márama, márama / t^haáβi / βúúβuixi (B), tááβi-ʔo / góomo-ʔo (M)**
Pourouma cecropiaefolia* cucura, mapati **paák^ho, paák^ho (B), báaku (M)
Artocarpus incisa* fruta-pão **naxa (B), nóxa (M)

MUSÁCEAS

Phenakospermum guianense sororoca **tj^hóótj^hopa (B)**
Musa spp.* banana **úhi [witoto], uxi (B), íxe (M)
Variedades de bananas: **itsio / patoʔo, k^wááts^hiri guineo (B), gáʔárúmi-íxe (M)**

NICTAGINÁCEAS

Neea sp. ucuqui **kaha-pa, paráát^ha quinillo ? (B)**

OLACÁCEAS

Minquartia guianensis acariquara huacapu **náámeme [witoto] (B), náámomi (M)**

PAPILIONÁCEAS (FABÁCEAS)

Dipteryx odorata cumaru **tjéts^hu (B)**
--- sangue-de-galo **úk^watfói (B)**
Desmodium spp. carrapicho, pegapega **íxk^hak^wámui / iits^hótfe *caballusa* (B)**
Ormosia arborea tento (semente preta & vermelha) **k^wááʔimui (B)**
Arachis hypogaea* amendoim **máts^haxk^ha [witoto] (B), másaka (M)
--- timbó **múxk^huri, múxk^huri (B), xímino (M)**
Tephrosia spp. Derris spp. timbó **k^wami / áák^wami (B)**

PASSIFLORÁCEAS

Passiflora edulis maracujá **gáátjí-ba (M)**

PROTEÁCEAS

Panopsis spp. cedrorana, yolombo **máári-ʔo (M)**

ROSÁCEAS

Licania turiuva turi, popai k^hóók^waʔo (B), kúugaʔu (M)

RUBIÁCEAS

Calycophyllum spruceanum pau-mulato p^hatóxk^ho-ʔe (B)
Genipa americana jenipapo k^háát^hu, k^háát^hu / k^wáám^juxépa (B), káati (M)

RUTÁCEAS

Citrus aurantifolium limão tfámaára (B)

SAPOTÁCEAS

**Pouteria* spp. abiu múts^hítsi, múts^hítsi (B), míséése (M)

SOLANÁCEAS

**Capsicum* spp. pimenta tíí, tíí (B), déé-ʔe (M)
**Nicotiana tabacum* tabaco páne, pan^je / áxp^hít^háʔo t. com urucu / mááni t. com sal (B), bápo (M)
**Solanum sessiliflorum* cubiu roótja [ocaina], roótja (B)

TILIÁCEAS

Apeiba sp. pau-mole ín^júhúik^ho, ín^júxúik^ho (B), ínixi-ʔo (M)

URTICÁCEAS

Urera sp. urtiga aát^ha, aát^ha (B), jáata (M)

ZINGIBERÁCEAS & CANÁCEAS

Canna spp. cana (para se pintar) k^hóroʔa (B), kúruʔa (M)

• **COGUMELOS / FUNGOS** koróó-xi / koʔkó-xi © / aatjútjímui © / t^héét^he-xi (B), tóotoba (M)

• **ALGAS** mét^hoʔtji (B)

Outros: k^húúk^wáxi-e *loretocspi* (árvore) (B) ;; gósiko *cascabel*, áññmeeʔe *gallinazo*, xámixako / sésétaφiiki *vara* (M)

Cipós spp.: át^júbáx-k^he-u / ááʔja-u / áʔk^húme-u / tjítj^hípa-u / míxítje-xi / naβémúx-k^he-u / niiβúúk^wám^ju-u / tót^hóʔ-k^he-u / túupa-u (B)

Objetos culturais & Doenças

abano boxts^hó-xi (B), búsuba (M) agulha áneé-t^ho (B), xánúútu (M)

anzol p^hihw-k^wa [witoto], p^híx^ju-k^wa (B), φiíkí-gai (M)

arco t^hupóó-k^wa [>?ocaina], t^hupóó-k^wa (B), tííbú-gai (M)

armadilha aʔro / áaru-pa *nassa* / p^hák^he *nassa* / k^hátfo / taʔp^he / t^háxk^hora / tínⁱéene (B),
 φάκόροxi / ígáʔaiba / xíʔiku / xéékaxe / sésu / úúxúmeebe / dzééʔe (M)
 arpão ságáji (M) banco íhak^wa, íxⁱa-k^wa (B), íka-ga (M)
 borduna k^wájwúʔo, pátfo / k^wáʔjoóu / k^huwut^hák^wa (B), gáíʔuidaaʔe (M)
 bruxo tʃúhk^homepe, tʃuwabá-nu / k^waapⁱúnw / nⁱaamá-k^wa / t^haápo (B), esiki- / táábú- /
 máái-mo (M)
 buzina roxrók^ho (B) calças pááe-xa (B), báaʔoxa (M)
 canoa mĩne, mĩne (B), mééne-ga (M) cerca míxk^ho (B), méku (M)
 cestaria úβepa ;;; úβeruxts^hi, ts^haʔró-pa, k^hoóxa, k^waaʔí *panacu*, k^haʔp^há-jw *mochila/bolsa* (B)
 ;;; xíʔiku, xííbai, sáikibai, mééφaga / βáápiji *panacu*, dúréeku *bolsa*, dzéégúku *bolsa* (M)
 chefe ájβéhúwú-pe, aβⁱéxwúwú-pe (B), aíboxí-bo (M)
 chicote k^wats^hiʔk^hi (B), gáikíi- (M) corda, fio p^há-toʔxi (B), dúuxe (M)
 coroa t^háʔiik^wa / áʔβo-k^wa (B), tʃáʔíimigai / míniʔai (M)
 dinheiro tsítsi [=“carrapato”] (B)
 espelho mík^humi, mík^humi (B), méékime (M)
 espingarda anⁱú-xu, anⁱú-xu (B), áñíxi (M)
 espinho áneét^ho / t^hoxa (B), hánúútu / háana (M) [witoto]
 espírito áp^hiúʔfo, naáβe, máats^hi *duende* (B) ;;; ápítju-, gáixa, mé(ʔ)ei / idi / súsúúβera /
 dzúʔumo *duende*, íxi *diabo* (M)
 esteira iʔpot^ha, ík^haxi (B)
 faca p^hídóho-k^wa, nĩts^húk^wa-k^ww (B), mééjuʔu (M)
 ferro úk^waá-nⁱe (B), xígáño (M) festa k^wanⁱéʔ-xi (B)
 flauta, trombeta t^híjoro / p^héériʔjo (B), míríiku [tukano] / síru / t^hotⁱtⁱiba (M)
 forno útʃe-pa, útʃe-pa (B), xígoba (M)
 gancho t^húrík^hi / k^wak^ho (B), dzúiga / -gaiku (M)
 garrafa apúro (B)
 igapó póxi / núp^hapⁱóxi (B), káa-me / íφá-aba (M)
 ilha t^hók^waá, k^haáts^hi (B), t^hú-gai (M) jirau k^wáixi (B)
 lança k^hapóʔho-k^wa / amuwu-ta, aamúwú-pa (B), áámi-ga / bígi *espada* (M)
 machado úk^waá-hi, úk^waá-xi (B), xígáá-xe (M)
 mala māmámi-pa (B)
 maracá, chocalho t^héʔk^hé-w, t^heʔk^hé-w (B), gáadai [*witoto*] (M)
 máscara maʔnúwú-mu, máʔnúi (B), maaníʔime (M)
 negro oʔt^hái (B)
 peneira k^waʔrá-hi, k^waʔrá-xi (B), gáraakuxe / nítiβa *urupé* (M)
 pente p^hiʔtó-k^wa (B), φééduga (M)
 pilão, morteiro k^háánw-k^ho (B) ponte k^hóóʔo-pa (B), kúuʔu (M)
 pote tʃíriʔtʃo, tʃíji-ʔtʃo / k^hára / ts^huwʔrúw *cântaro* (B), gíri-ʔidʒu / -idʒu / tímáxe / íkíñu
cântaro (M)
 prato poʔtó-hi, poʔtá-xi (B), búútáxe (M) ralo k^háts^ho, k^háts^ho (B), tíááφai (M)
 rede (dormir) k^wáájpa, k^waá-pⁱa (B), gáai-ba (M)
 rede (pesca) ts^hínwúwú, ts^hínwúwú (B), síní-kuʔu / φú-kuʔu [witoto] (M)
 remédio t^haápo [arawak] (B), táábú-ta (M)
 remo poʔtó-k^wa, poʔtó-k^wa (B), búʔúdú-ga (M)
 reumatismo núk^hone (B) roupa k^wáxⁱamw (B), gáátʃeʔu / -tʃéʔu (M)
 sal k^hánááma, k^hánááma / wme [karihona] *sal vegetal* (B), ímuʔu / átⁱóga [ocaina] *sal vegetal* (M)
 sarna p^háári (B) soldado ts^hotáʔo [*cast.*] (B)
 tambor k^hwúwúwú-pa [arawak, tukano], k^hwúwúwú (B), kíimi (M)
 tanga k^waájw [kariib, T-G] (B), nĩtaʔi (M) terçado nĩts^húk^wa (B), niisúga (M)
 tesoura níta-xegai [=“piranha”] (M)

tipiti **pooáxi, pooáxi / k^waʔmí-xi (B), gádameeʔu (M)**
tosse **exe- (B), úxusu (M)** veneno **námixtʰa (B), námita (M)**
zarabatana **t^hótʃi, t^hótʃi / aamú-ík^wu dardo (B), gísí-xi (M)**